

3. Həmidov İ. H. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı: OKA Ofset, 2004
 4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B.: Maarif, 1988

ORGANISING OF PAREMIOLOGICAL SEMANTICS IN WORLD LANGUAGE

Ismayilova Gulnur Nuraddin

Summary

The principal content of the article focuses the study of proverbs in different ways with a unique structural-semantic profiles. One of the fundamental problems of paremiological theory is distinguishing of proverbs and by- words. Based on the analysis of theoretical literature and language material, it can be resulted that proverbs are based on logical order and from the structural and semantic point of view, they are equal to a sentence and should be identified as a sentence. That is the difference between proverbs and by- words. Proverbs are linguistic and phraseological units. Proverbs play an exceptional role in studying of social consciousness of the Azerbaijani people.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ НА МИРОВОМ ЯЗЫКЕ

Исмаилова Гюльнур Нураддин кызы

Резюме

В статье отмечается изучение пословиц разных стилей, имеющих своеобразный структурно-смысловой характер. Одна из фундаментальных проблем паремиологической теории - разделение пословиц и поговорок. На основе теоритической литературы и языкового материала можно сделать вывод, что пословицы основаны на логическом суждении, а со структурной и семантической точки зрения они приравниваются к предложению и должны идентифицироваться как предложение. Пословицы всегда выражают идею и законченную идею. Загадки не выражают единой идеи (логического суждения). Пословицы - это языковая единица и фразеологизм. Пословицы играют исключительную роль в изучении общественного сознания азербайджанского народа.

Rəyçi: Azərbaycan Dillər Universiteti prof. Azad Məmmədov

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 15 mart 2021-ci il tarixli 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 mart 2021-ci il

UOT:80.

TAMAMLIĞIN AKTUALLAŞMASI

(İ. Şıxlı və C. Məmmədquluzadənin əsərlərinin materialları əsasında)

Prof. Quliyev Telman Ziyatxan, dos. Məlikova Gülarə Aqaid qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

Gulara.melikova@mail.ru

Xülasə: Əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etdiyimiz kimi, aktual üzvlənmənin vahidləri tema və rema hesab olunur. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və presodik vasitələrlə bağlı olur. Qeyd edək ki, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlər də rema və temanın tərkibinə daxil ola bilər. Cümlə üzvlərinin rema, yaxud tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Nəticədə cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir. Eyni ilə mübtədada olduğu kimi, tamamlıq da rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Məqalədə tamamlığın zəif və güclü aktuallaşmasına dair fikirlər bədii əsərlərdən verilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: tamamlığın aktuallaşması, aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyi

Ключевые слова: актуализация дополнения, сильная и слабая позиция актуализации

Key words: the actualization of object, the strong and weak position of actualization

Əvvəlki məqalələrimizdən də məlumdur ki, aktual üzvlənmənin vahidləri olan tema və remanın bütöv cümlələrdə təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və presodik vasitələrlə bağlı olur. Baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyi qeyd edilmişdir. Cümlə üzvlərinin rema və ya tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Nəticədə cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir. Eyni ilə mübtədada olduğu kimi, tamamlıq da rema funksiyasında çıxış edərkən cümlənin sonunda mütləq güclü mövqeyə, xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Əgər tamamlıq aktuallaşırsa, deməli, cümlə kontekstində tamamlıq adı üzvlənmə sistemindən çıxaraq aktuallaşma sisteminə daxil olur; onun formal tərəfi də cümlənin sonunda qərarlaşan xəbəre nəzərəndir. Onun remalaşması obyekt və ya subyektin təsir obyektinə çevrilməsi ilə səciyyələnir. Bunula da həmin təsir obyektini temanın əsasında dayanmaqla xüsusi vurğu obyektinə çevrilməsi aktuallaşma əlamətinin göstəricilərindəndir.

Tamamlıqların zəif mövqeləri xəbərdən bilavasitə əvvəl işlənməsidir. Bu halda tamamlıq özünün bütün formalarında, yəni həm təsirlik halı qəbul edən müəyyən formada, həm də təsirlik hal şəkilçisiz sıfır göstəricili qeyri- müəyyən formada özünü göstərir. Müəyyən tamamlıqlara nisbətən, qeyri- müəyyən tamamlıqlar daha az aktuallaşır. Məsələn: Bir gün mən divanxanada oturub *yazı yazırdım* (18, 193.); Qaravaş evdən bir *çarşov* gətirdi (18, 146).

Süfrəni döşədilər (18, 190.) - cümləsində “*süfrəni*” tamamlıqdır. Xəbərdən əvvəl yerləşdiyi üçün zəif remalaşma mövqeyindədir. Əgər bu cümlədə tamamlığın yerini dəyişsək (Döşədilər süfrəni), “*süfrəni*” sözü daha güclü aktuallaşmaya məruz qalacaqdır. Lakin həmin sözlərin də əvvəlki qrammatik funksiyası qalacaq. Belə ki, “*döşədilər*” - xəbər, “*süfrəni*” - tamamlıq kimi işlənir.

Adi üzvlənmə zamanı qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlərlə ifadə olunan tamamlıqlar, adətən, xəbərin qarşısında yerləşə bilər. Qeyri – müəyyən təsirlik hal şəkilçili vasitəsiz tamamlıqların remalaşması zəif mövqedə özünü göstərir: Hökmdar o gün “oğlunun” şərəfinə gecə yarıyacən davam edən böyük bir *ziyafət* verdi (21, 382.). Bu cümlədəki “*ziyafət*” sözü qeyri – müəyyən təsirlik halda işlənmiş və cümlənin xəbərindən əvvəl gələrək zəif remalaşmışdır: “Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində *corab* toxuyurdu” (18, 32); “Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və əlində *çöp* oynadırdı” (18, 34); “Qazı mənə *kağız* yazıb” (18, 70). Bu cümlələrdəki “*corab*”, “*çöp*”, “*kağız*” sözləri də qeyri – müəyyən təsirlik halda işlənmiş və cümlənin xəbərindən əvvəl gələrək zəif remalaşmışdır.

Professor K.M.Abdullayev bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, sıfır göstəricili qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq prinsip etibarı ilə Azərbaycan türk dilində temalaşarkən geniş şəkildə güclü mövqedə çıxış edə bilmir. Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər. Müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmağa məruz qalır. Qeyri- müəyyən tamamlıq daha az aktuallaşır” (4, 105).

Beləliklə, qeyri-müəyyən formadakı tamamlıq prinsip etibarilə Azərbaycan dilində remalaşarkən, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, güclü mövqedə çıxış edə bilmir: Haman divarda, qapının dalında, haman davalı cızma – qara pozulan yerdə gördüm genə haman *yazı...* (18, 205.); Və bazar – dükandan əlavə heç bir mətəh yoxdur ki, onu əllərdə

gəzdirməsin və sənin öz qapına gətirib satmasınlar : *meyvə, pəncər, yağ, pendir və qeyriləri* (18, 206).

Müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən remalaşmanın həm zəif, həm də güclü mövqeyində işləyə bilər: “Əşrəf anasının səsinin titrədiyini hiss etdi” (21, 197); “Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb şıltağı və dava – mərəkəni” (18,35). Verilmiş nümunələrdən birincisində “*anasının səsinin titrədiyini*” tamamlığı remalaşmanın zəif mövqeyində, ikincisində “*şıltağı və dava – mərəkəni*” tamamlığı remalaşmanın güclü mövqeyində işlənmişdir.

Aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyində işlənən həm qeyri – müəyyən, həm də müəyyən tamamlıqlardan əvvəl işarə əvəzliliklərinin işlənməsi də tamamlığın remalaşması, cümlənin remasına çevrilməsi üçün aktualizator (5) rolunu oyanaya bilər: “Nəzərəli xan İkrəmüddövlə *belə* qayda qoymuşdu..”; “Mən bir dəfə *haman* təsbehi gördüm” (18. 171). Aktuallaşmada iştirak edən *da /də* aktualizatoru da cümlə tərkibində uzlaşdığı tamamlığın funksional mənasının şiddətlənməsinə şərait yaradaraq həmin cümlə üzvünü cümlədəki yerindən asılı olmayaraq aktuallaşır: “Təzə həmsərim o biri əlimi *də* aldı əlinə və dedi” (18. 178); “Səni *də* küçədə gözləyirdi” (18. 179); “Qab – qacaq da gətirmişəm” (21, 62); “Hələ üstəlik bir – iki pud satıb Alyoşaya *da* zəhmət haqqı verərik.” (21, 110).

Məlumdur ki, üzərində təsir olunan əşya qabaqcadan müəyyən olunmuşsa, bu zaman tamamlıq təsirlik halda duracaqdır. Belə tamamlıq müəyyən vasitəsiz tamamlıq adlanır. Təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan və müəyyən, konkret əşya bildirən müəyyən tamamlıqlar remalaşarkən daha böyük aktuallaşmağa məruz qalır. “Sabah *evin* silib – süpürəcəm” (21, 62); Zərblə çəkib *qifili* qopartdı (21, 369); “Dedim, ay aşna, hara aparırsan *kağızları?*” (18, 85).

Remalaşmış tamamlığın xəbərdən əvvəlki mövqeyi çox geniş yayılmış mövqedir. Əslində bu mövqe tamamlığın obyektiv sintaktik mövqeyi də sayıla bilər: Əmioğlumun peşəsi qoyun saxlamaq idi və qoyunları da kürd çobanlarına tapşırırdı (18, Səh. 196.); Naçalnik Qurbanəli bəydən yenə atın qaçmağını soruşdu (18, 138); Şah udquna – udquna çobana baxdı (21, 383).

Verilmiş nümunələrdəki “*kürd çobanlarına*”, “*atın qaçmağını*”, “*çobana*” tamamlıqları cümlə semantikasının üst qatına çıxmaqla xüsusi nəzərə çarpır; cümlənin daxil olduğu mətnin pragmatik təyinatına - semantik dəyərinin ifadə edicilərindən birinə çevirir. Qeyd olunan xüsusiyyət təkcə bu faktla məhdudlaşmır, aktuallaşan bütün üzvlərin hamısını əhatə edir.

Əslində təmanın belə aktivliyi həmin üzvlərin özü ilə deyil, onların təkrar üzlənərkən nitqdə daşdığı dəyərlə bağlıdır: Rüstəm bəy Məsələn, mən açığımı *sənə* deyirəm. Ana, ana, eşidirsən nə deyirəm? Ana, qulaq asırsan ya yox? (22).

Tamamlıq – remanın güclü mövqeyi cümlənin bütövlükdə struktur məkanını, yəni xəbərdən əvvəlki məkanını bir növ sanki təmizləyir və daha sərbəst edir. Ən azı ona görə ki, əsas gərginliyi özünə yığan tamamlıq bu məkandan götürülüb, son mövqeyə aparılır: Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə və Qurban başladı gəc qayırmağı. (18, 101); Növbə yetişdi mollaya (18, 70); “Və bu sözləri deyə – deyə əllərimdən yapışb başladı məni çəkməyə” (18, 178); “Özgə qonaqlar da çəpiyi tutub başladılar gülməyə (18, 136). Bu misallarda bütün son mövqedəki tamamlıqlar əslində cümlənin bütün informativ gərginliyini öz içlərinə yığmış bir vəziyyətdədirlər. Bu aktiallaşma çox güclü aktuallaşmadır, çünki söz sırasının kəskin şəkildə pozulması ilə müşayiət olunur.

Müəlliflərin bədii nəsrində tamamlığın həm xəbərdən əvvəl zəif, həm də xəbərdən sonra güclü aktuallaşması ilə rastlaşırıq: Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy *çubuğu* uzatdı *Kərbəlayı Cəfərə* (18, 27).

Tamamlıqlar ifadə edildiyi nitq hissəsinin mənasından asılı olaraq bəzən zaman və yer mənasını özündə saxlayır. İstər zaman, istər yer mənasını ifadə edən sözlər tamamlıq olmaq

üçün, hər şeydən əvvəl, əşyalaşırırlar: “Sol əlinin şəhadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu *Xudayar bəyə*”; “Qazı bu sözü deyib genə cumdu *kitaba*, bir qədər oxuyub sevincək kitabı бүkdü qoydu qabağına” (18, 19); “Növbə yetişdi *mollaya*” (18, 70); “Qız başını qaldırıb *Şamxalın üzünə* baxdı” (21, 63); “Zeynəb ağlaya – ağlaya girdi *anasının qucağına*” (18, 78).

İsmi digər hallarında və qoşmalarla işlənən vasitəli tamamlıqlar da güclü və zəif aktuallaşmaya məruz qalır: “Sular çəhrayı *rəngə* boyanmışdı” (21, 63); “Başladıq kəndlilər ilə şirin *söhbətə*” (18, 88); “Burda o, ayaq saxlayıb *qohumları ilə* görüşdü” (21, 194); “Küçə dolu idi *qaramal və qoyun sürüsü ilə...*” (21, 50); “Baş vəzir yerindən sıçrayıb *dəlləyin qolundan* yapışdı” (21, 386); “Cəmisi çıxdı eşiyə *Vəliquludan savay*” (18, 71); “...çünki Pırverdi bərk – bərk yapışmışdı *ulağın quyruğundan*” (18,129); “Hücrənin fərşi ibarətədi bir *palazdan*” (18, 23).

C. Məmmədquluzadə və İ.Şıxlının əsərlərindən gətirdiyimiz nümunələrdən də gördüyümüz kimi, cümlənin baş üzvləri ilə yanaşı ikinci dərəcəli üzvləri, o cümlədən, tamamlıq da kommunikativ məqsəddən, danışanın məqsədindən asılı olaraq aktuallaşmaya məruz qalır. Məqalədə tamamlığın mövqeyindən asılı olaraq həm zəif, həm də güclü aktuallaşması və onun xüsusiyyətləri nümunələr əsasında şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 2007.
2. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.
4. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
5. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
6. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
7. Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
8. Axundov A. A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
9. Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
10. Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c. Bakı, 1999.
11. Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
12. Budaqova Z., Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
13. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, 1998.
14. Hacıyeva N.H. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə). Bakı Universitetinin Xəbərləri. №3. Humanitar elmlər seriyası. Bakı. 2013.
15. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
16. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 2007.
17. Müasir Azərbaycan dili. III cild (Sintaksis). Bakı, 1981.
18. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1983.
19. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I və II c. Bakı, 2004.
20. Novruzova N. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur – semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss. Bakı, 1999.
21. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 1986.
22. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, 2005.

Rus dilində

1. Абдуллаев К. М. Лигвистика текста. – Программа спецкурсов. Баку, 1982.
2. Абдуллаев К. М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. Журнал «Советская тюркология», № 1. Баку, 1983.

3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
4. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967.
5. Распопов И. П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
6. Современный русский литературный язык. Минск, 2012.

Elektron resurslar

1. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/AKTUALNOE_CHLENENIE_PREDLOZHENIYA.html
2. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/part-020.htm>

THE ACTUALIZATION OF OBJECT
(Based on the works of I. Shikhli and J. Mammadguluzade)

Guliyev Telman Ziyatxan, Malikova Gulara Aqaid
Summary

As we mentioned in our previous articles, the actual units of membership are theme and rhema. Their manifestation in whole sentences is associated with logical stress, word order, formal and prosodic means. It should be noted that minor clause members can also be included in rhema and theme. The article notes that the strong and weak position of actualization in the Azerbaijani language is formed in relation to the predicate, including the strong environment of the sentence members after the predicate and the weak environment in front of the predicates.

The views on weak and strong actualization of complementary, in the article are based on examples from the works of J. Mammadguluzade and I. Shikhli.

АКТУАЛИЗАЦИЯ ДОПОЛНЕНИЯ
(По материалам И. Шыхли и Дж. Мамедгулузаде)

Кулиев Тельман Зиядхан оглы, Меликова Гюлара Алгаид кызы
Резюме

Как мы упоминали в наших предыдущих статьях, фактическими единицами членства являются тема и рема. Их проявление в целых предложениях связано с логическим ударением, порядком слов, формальными и просодическими средствами. Нужно отметить, что второстепенные члены предложения также могут быть включены в ремю и тему. В статье отмечается, что сильная и слабая позиция актуализации в азербайджанском языке формируется по отношению к сказуемому, включая сильную среду членов предложения после сказуемого и слабую среду перед сказуемыми.

Взгляды на слабую и сильную актуализацию дополнения, в статье основаны на примерах из произведений Дж. Мамедгулузаде и И. Шыхли.

Rəyçi: dos. Həsənova A.Ə.

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 29 mart 2021-ci il